

Κατανοώντας την αρχαιότητα μέσα από τον κόσμο των φυλακών

Δέσποινα Ιωσήφ, *Έγκλειστοι στις ρωμαϊκές φυλακές ή Αναμένοντας τον καλό και τον κακό δικαστή*, Διάλογοι με την Αρχαιότητα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020 (σελ. 63)

Πέτρος Παρθένης
Διδάκτωρ Ιστορίας

Μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για οποιονδήποτε θέλει να εξοικειωθεί με τον κόσμο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας είναι η φύση των πηγών που παρέχουν πληροφορίες για αυτήν. Τα κείμενα που έχουν επιβιώσει ως τις μέρες μας αποτελούν φυσικά ένα πολύ μικρό ποσοστό της συγγραφικής δραστηριότητας των αρχαίων· αλλά το πρόβλημα δεν είναι αυτό.

Το βασικό πρόβλημα είναι πως η διαθέσιμη ελληνορωμαϊκή γραμματεία διασώζει κυρίως τις απόψεις, τις ανησυχίες και τον τρόπο ζωής ενός μικρού τμήματος των ανθρώπων της αρχαιότητας: των ευκατάστατων ανδρών των πόλεων. Οι φωνές των κατοίκων της υπαίθρου, των γυναικών, των δούλων και των απανταχού φτωχών, παρότι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων του ελληνορωμαϊκού κόσμου, εμφανίζονται ελάχιστα στα κείμενα που έχουμε στη διάθεσή μας – και συνήθως μέσα από την υποκειμενική ματιά εύπορων αστών. Και παρότι ο επαΐων προφανώς γνωρίζει και λαμβάνει υπόψη του αυτή την ιδιαιτερότητα όταν διαβάσει ένα κείμενο της αρχαιότητας, ο μη ειδικός μπορεί εύκολα να σχηματίσει στη διάνοιά του μια αρκετά διαστρεβλωμένη εικόνα για τη ζωή στον αρχαίο κόσμο. Σε αυτό έχει συμβάλει σε κάποιον βαθμό και η δικαιολογημένη μα συχνά εμμονική προσήλωση του εκπαιδευτικού μας συστήματος σε συγκεκριμένες εποχές και συγγραφείς της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Η τάση αυτή, μεταξύ άλλων, έχει δώσει την αίσθηση σε μεγάλο τμήμα του ελληνόφωνου κοινού πως η αρχαιότητα αποτελούσε, λίγο ως πολύ, έναν ενιαίο κόσμο με μικρές διαφοροποιήσεις στις ιδέες, τη νοοτροπία και τον τρόπο διαβίωσης. Φυσικά, η εντύπωση αυτή είναι εσφαλμένη και βοηθά ελάχιστα τον σύγχρονο αναγνώστη να

κατανοήσει ουσιαστικά τον αρχαίο κόσμο, ο οποίος ήταν εξίσου ποικιλόμορφος, σύνθετος και αντιφατικός με τον δικό μας. Ένα πόνημα, λοιπόν, που αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, και μάλιστα μέσα από κείμενα που είναι σχετικά άγνωστα στο ευρύ κοινό, είναι εξαιρετικά πολύτιμο.

Εδώ έγκειται, κατά τη γνώμη μου, και η αξία του βιβλίου της Δέσποινας Ιωσήφ *Έγκλειστοι στις ρωμαϊκές φυλακές ή Αναμένοντας τον καλό και τον κακό δικαστή*. Εξάλλου, αυτός είναι ο στόχος της σειράς *Διάλογοι με την Αρχαιότητα*, στην οποία ανήκει το πόνημά της: η ανάδειξη της ποικιλομορφίας του αρχαίου κόσμου και της καθημερινότητάς του, μέσα από μεταφρασμένα κείμενα της ελληνορωμαϊκής γραμματείας που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστά στο ευρύ κοινό.

Είναι αλήθεια πως ο συγγραφέας των κειμένων που έχουν επιλεγεί στο συγκεκριμένο βιβλίο δεν ξεφεύγει από τα συνήθη δεσμά της ελληνορωμαϊκής γραμματείας: πρόκειται για δύο λόγους του περίφημου ρητοροδιδασκάλου Λιβάνιου, γόνου διακεκριμένης οικογένειας της Αντιόχειας επί του Ορόντη, στη Συρία. Ως πλούσιος αστός, λοιπόν, ο Λιβάνιος αποτελεί μάλλον χαρακτηριστικό παράδειγμα διασωθέντος συγγραφέα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Ωστόσο, έζησε σε μια εποχή (314-393 μ.Χ.) και σε μια περιοχή της ρωμαϊκής επικράτειας που είναι ελάχιστα γνωστές στο ευρύ κοινό: οι μέρες του απέχουν σχεδόν μια χιλιετία από τον Σόλωνα, οχτακόσια χρόνια από τον Περικλή και περίπου επτακόσια από τον Αλέξανδρο Γ'. Η Αντιόχεια της Συρίας, παρότι αποτελούσε ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια μια από τις μεγαλύτερες και σπουδαιότερες πόλεις της αρχαιότητας, είχε πολύ διαφορετικό

χαρακτήρα από την Αθήνα του Πλάτωνα και τη Σπάρτη του Λεωνίδα. Ο Λιβάνιος έζησε, επίσης, στην αυγή της επικράτησης του χριστιανισμού στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, μια εξέλιξη που, παρότι δεν άλλαξε τόσο δραστικά την όψη του αρχαίου κόσμου όσο γενικά πιστεύεται, αναμφίβολα αποτέλεσε ένα από τα πλέον καθοριστικά του ορόσημα. Ο περίφημος αυτός ρήτορας (που παρέμεινε εθνικός καθόλη τη διάρκεια της ζωής του) έζησε σε μια εποχή κατά την οποία η πλειονότητα των κατοίκων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δεν είχε μεταστραφεί ακόμη στον χριστιανισμό, αλλά το χριστιανικό κίνημα είχε εδραιωθεί πλέον στην καρδιά της κεντρικής διοίκησης, επιταχύνοντας ραγδαία τη διάδοσή του.

Η επιλογή του θέματος προσδίδει ακόμη μεγαλύτερη αξία στο βιβλίο και εξυπηρετεί άριστα τους σκοπούς της σειράς: όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο οπισθόφυλλο, ανοίγει «ένα πολύτιμο παράθυρο στον κόσμο των ρωμαϊκών φυλακών», με τον οποίο ασχολούνται ελάχιστοι από τους διασωθέντες συγγραφείς της αρχαιότητας, κι αυτοί συνήθως φευγαλέα και επιφανειακά. Η χριστιανική γραμματεία αποτελεί φυσικά, λόγω των διωγμών, επιφανή εξαίρεση, αλλά οι περιγραφές της είναι συχνά κάπως υπερβολικές, σε μια προσπάθεια να τονιστεί η πίστη και η καρτερία των χριστιανών μαρτύρων. Και σε αυτό το σημείο, ωστόσο, το βιβλίο της Δέσποινας Ιωσήφ πρωτοτυπεί: ως εθνικός, ο Λιβάνιος αποτελεί μια πολύτιμη και σχετικά σπάνια θύραθεν πηγή πληροφοριών για τις συνθήκες που επικρατούσαν στις ρωμαϊκές φυλακές.

Το βιβλίο αποτελείται από μια περιεκτική εισαγωγή και από τους λόγους του Λιβάνιου *Πρὸς τον βασιλέα περὶ τῶν δεσμοτῶν* και *Εἰς Ἑλλέβιχον*, μεταφρασμένους σε ρέοντα νεοελληνικό λόγο. Όπου χρειάζεται, δίνονται χρήσιμες πληροφορίες σε υποσημειώσεις. Ο μικρός αριθμός και η συντομία τους επιτρέπουν στον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα το κείμενο, δίχως να χάσει τη ροή της σκέψης του.

Από τα δύο μεταφρασμένα κείμενα, το πρώτο ασχολείται εξολοκλήρου με την άθλια,

όπως την περιγράφει ο Λιβάνιος, ζωή των κρατουμένων στις φυλακές της Αντιόχειας. Με μια πρώτη ματιά, μοιάζει να αποτελεί μακράν πολυτιμότερη και πλουσιότερη πηγή πληροφοριών για το θέμα του βιβλίου. Αντίθετα, από τις σαράντα δύο παραγράφους του δεύτερου λόγου, μόλις τέσσερις ασχολούνται με τον εγκλεισμό στις φυλακές. Κι όμως, η δεύτερη πηγή είναι εξίσου σημαντική – κι από ορισμένες απόψεις, ακόμη σπουδαιότερη.

Και στα δύο κείμενα αναδεικνύεται η σημαντικότερη και πλέον εντυπωσιακή διαφορά των φυλακών της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας από τις σημερινές: η αρχαία φυλακή ήταν, στην πραγματικότητα, αυτό που εμείς θα αποκαλούσαμε «κρατητήριο». Όπως τονίζεται με σαφήνεια στην εισαγωγή του βιβλίου, η φυλάκιση στα αρχαία χρόνια δεν αποτελούσε ποινή: σκοπός της δεν ήταν ο σωφρονισμός ή η τιμωρία του κρατουμένου, αλλά η φύλαξή του ως τη δίκη ή την εκτέλεσή του. Μετά τη δίκη, η φυλάκιση θα κατέληγε σε θανάτωση, απελευθέρωση, ή σε κάποια άλλη ποινή, όπως κάποιο χρηματικό πρόστιμο ή εξορία – ποτέ, όμως, σε νέα φυλάκιση για καθορισμένο χρονικό διάστημα όπως συνηθίζεται σήμερα. Φυσικά, ένας αξιωματούχος μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον μακρόχρονο εγκλεισμό σε κακές συνθήκες για να τιμωρήσει έναν κρατούμενο, αλλά αυτό αποτελούσε προσωπική, όχι θεσμική διευθέτηση, και ήταν αναμφίβολα η εξαίρεση, παρά ο κανόνας.

Ακόμη πιο αξιοσημείωτη, ωστόσο, στον κόσμο των ρωμαϊκών φυλακών, είναι η μεγάλη ποικιλομορφία που επικρατούσε στις συνθήκες κράτησης. Το δεύτερο από τα δύο κείμενα αναδεικνύει αυτό το χαρακτηριστικό ακόμη πιο έντονα. Προφανώς, διάφοροι παράγοντες, όπως το μέρος, η εποχή, ο χαρακτήρας του τοπικού διοικητή, οι τοπικές συνθήκες και άλλες περιστάσεις επηρέαζαν σημαντικά τη διάρκεια και τη φύση της κράτησης στις ρωμαϊκές φυλακές. Αλλά η διαπίστωση αυτή μπορεί, με μια πρώτη ματιά, να αποδίδει στην τύχη περισσότερη σημασία από όση της αναλογεί. Ο σύγχρονος αναγνώστης μένει έκπληκτος όχι

τόσο από το πόσο διαδεδομένη ήταν η πρακτική της δωροδοκίας των δεσμοφυλάκων, όσο από το πόσο απροκάλυπτη και κοινωνικά αποδεκτή ήταν η ευνοιοκρατία και η μεροληπτική μεταχείριση των κρατουμένων. Στην ίδια φυλακή, ένας κρατούμενος μπορεί να λιμοκτονούσε, κι ένας άλλος να έκανε συμπόσιο, ανεξάρτητα από το αδίκημα για το οποίο κατηγορούνταν. Κάποιοι μπορεί να ασφυκτιούσαν από τον συνωστισμό, ενώ άλλοι να απολάμβαναν την παρέα συγγενών και φίλων.

Τα κείμενα του βιβλίου αποκαλύπτουν ότι οι παράγοντες που εν πολλοίς καθόριζαν τις συνθήκες κράτησης ενός ατόμου ήταν η οικονομική του κατάσταση και η επιρροή που μπορούσε να ασκήσει ο ίδιος ή το δίκτυο των γνωριμιών του στην κεντρική διοίκηση. Όσο περισσότερα χρήματα μπορούσαν να διαθέσουν στους δεσμοφύλακες η οικογένεια και οι φίλοι του, και όσο μεγαλύτερη πίεση μπορούσαν να ασκήσουν σε κρατικούς αξιωματούχους, τόσο πιο άνετη και αξιοπρεπής ήταν η διαβίωσή του. Η μοίρα των υπολοίπων ήταν σκληρή: σε ένα πραγματικά συγκλονιστικό σημείο του πρώτου από τους δύο λόγους, ο Λιβάνιος αναφέρει πως ορισμένες γυναίκες και κόρες κρατουμένων εκπορνεύονταν για να μπορέσουν να εξασφαλίσουν χρήματα και να βελτιώσουν λίγο τις συνθήκες κράτησης του κρατούμενου συγγενή τους. Οι χριστιανικές κοινότητες, με την καλή τους οργάνωση και τη συνοχή που χαρακτήριζε τα μέλη τους είχαν αλλάξει κάπως την κατάσταση: ένας χριστιανός, ακόμη κι αν δεν ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ακόμη κι αν ήταν πάμπτωχος, μπορούσε να βιώσει πιο άνετα τον εγκλεισμό του, λόγω της υποστήριξης των ομοπίστων του. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό άρχισε να φθίνει μετά την επικράτηση του χριστιανισμού στην αυτοκρατορία. Όσο μεγαλύτερη διάδοση είχε το κίνημα, όσο πιο κυρίαρχο αισθανόταν στον κόσμο του, τόσο περισσότερο υποχωρούσε αυτή η ένθερμη αλληλεγγύη.

Ένα ακόμη θέμα το οποίο αναδεικνύεται έμμεσα στο συγκεκριμένο βιβλίο, αλλά έχει

τρομερό ενδιαφέρον, σχετίζεται με τον εκχριστιανισμό της ρωμαϊκής κεντρικής διοίκησης: οποιοσδήποτε έχει διαβάσει τα Ευαγγέλια, ή έστω την Επί του όρους ομιλία, έχει κάθε λόγο να αναρωτιέται με ποιον τρόπο μπόρεσαν να συνδυαστούν κάποιες βασικές χριστιανικές διδασκαλίες με τις απαιτήσεις μιας κοσμικής εξουσίας, που συχνά ασκούσε αμείλικτη βία για να επιβληθεί στους υπηκόους της, να προστατέψει την επικράτειά της και να επεκτείνει την κυριαρχία της. Πώς θα μπορούσε ένας χριστιανός να συμβιβάσει τη φιλειρηνική διδασκαλία του Ιησού με την άσκηση βίας, ακόμη και σε θεσμικό επίπεδο, είναι ένα θέμα αρκετά ευαίσθητο που δεν αναδεικνύεται συχνά στις διαθέσιμες πηγές. Οι περισσότεροι χριστιανοί συγγραφείς δίνουν την εντύπωση πως η εξέλιξη αυτή έγινε μάλλον εύκολα, δίχως ιδιαίτερες συνειδησιακές δυσκολίες εκ μέρους των χριστιανών. Η εικόνα αυτή, όμως, αν όχι σφαλερή, είναι σίγουρα ελλιπής, γεγονός που προδίδει μια αμηχανία.

Η μαρτυρία ενός εθνικού, λοιπόν, για αυτό το ζήτημα είναι πολύτιμη, ακόμη κι αν δίνεται έμμεσα: στο πρώτο από τα δύο κείμενα του βιβλίου, ο Λιβάνιος εμφανίζεται αγανακτισμένος με ορισμένους αξιωματούχους που, ενώ είχαν διεκδικήσει με κάθε μέσο ένα συγκεκριμένο αξίωμα, μετά αρνούσαν να ασκήσουν βία κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, ισχυριζόμενοι ότι δεν ταίριαζε στη φύση τους και ότι δεν μπορούσαν να επιβάλουν μαστιγώσεις, βασανιστήρια και αποκεφαλισμούς. Ο Λιβάνιος δεν κατονομάζει ως χριστιανούς τα συγκεκριμένα άτομα, ούτε στοχοποιεί την πίστη τους ως υπεύθυνη για τη στάση τους: πώς θα μπορούσε άλλωστε να κάνει κάτι τέτοιο απευθυνόμενος στον Θεοδόσιο; Εξάλλου γνώριζε πολλούς χριστιανούς αξιωματούχους που δεν είχαν τέτοιους ενδοιασμούς. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό να είχε στον νου του χριστιανούς στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι οποίοι ίσως δεν ένιωθαν άνετα με συγκεκριμένες πτυχές της κοσμικής τους εξουσίας. Το θέμα αυτό είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και αναδεικνύεται ελάχιστα στη

διασωθείσα γραμματεία, γεγονός που καθιστά τη συγκεκριμένη μαρτυρία εξαιρετικά πολύτιμη.

Παρά το μικρό του μέγεθος, το βιβλίο αναδεικνύει και πολλά άλλα ενδιαφέροντα σημεία, τόσο για τη ζωή στην αρχαιότητα γενικά, όσο και για τους χρόνους του Λιβάνιου: η σημασία της κοινωνικής θέσης για τον καθορισμό της ποινής ενός ενόχου, η ανάδειξη του ιδεώδους της φιλανθρωπίας τον 4ο αιώνα μ.Χ., η συχνή και εκτεταμένη χρήση βασανιστηρίων κατά τη διάρκεια των δικών, καθώς και το ότι τα παρακάλια και οι οδυρμοί αποτελούσαν όχι απλά συνηθισμένα, αλλά και έγκριτα ένδικα μέσα. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι η συλλογή των φόρων αποτελούσε κατάλληλη και επαρκή δικαιολογία για την παραμέληση δικαστικών καθηκόντων και τον θάνατο αθώων ανθρώπων στη φυλακή. Τέλος, εντυπωσιακή είναι και η άνεση με την οποία ο Λιβάνιος επικρίνει χριστιανούς αξιωματούχους και κάνει επικλήσεις και αναφορές στους θεούς των εθνικών, αναγκάζοντάς μας, όπως σωστά επισημαίνεται στην εισαγωγή, να επανεξετάσουμε «την επικρατούσα αντίληψη για την έκταση της υποτιθέμενης μισαλλοδοξίας του Θεοδόσιου».

Από την άλλη, ο αναγνώστης πρέπει να θυμάται πως, στα κείμενα του Λιβάνιου, δεν διαβάσει μια αντικειμενική περιγραφή της πραγματικότητας, αλλά τον τρόπο με τον οποίο την αντιλαμβάνονταν ο συγγραφέας τους, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο επέλεξε να την αποτυπώσει. Δεν γνωρίζουμε άλλωστε με βεβαιότητα αν όντως εκφωνήθηκαν ή διαβάστηκαν αυτοί οι λόγοι ενώπιον του αυτοκράτορα – τουλάχιστον στη μορφή που μας έχουν παραδοθεί. Η σειρά στην οποία ανήκει το βιβλίο καλεί τον αναγνώστη σε έναν διάλογο με κείμενα και συγγραφείς της αρχαιότητας. Όπως και οποιοσδήποτε άλλος συνομιλητής, είχαν κι εκείνοι την ιδιαίτερη οπτική, τις απόψεις και τις προκαταλήψεις τους, που πρέπει πάντοτε να λαμβάνονται υπόψη όταν αξιολογούμε τις πληροφορίες που μας παρέχουν.

Ανεξάρτητα από την αντικειμενικότητά τους, ωστόσο, τα δύο αυτά κείμενα του

Λιβάνιου αποτελούν μια εξαιρετικά πλούσια πηγή πληροφοριών για τον αρχαίο κόσμο. Η διάθεσή τους στο ελληνικό κοινό σε μια τόσο κατανοητή και γλαφυρή μετάφραση αποτελεί πολύτιμη προσφορά, για την οποία τόσο ο Δημήτρης Κυρτάτας, ως διευθυντής της σειράς, όσο και η Δέσποινα Ιωσήφ αξίζουν τις ευχαριστίες μας.